

MONOSTORI IMRE

Németh László Tanú-vállalkozása – kortörténeti metszetben

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A „HARMADIK ÚT”-RÓL.

A korszak, a 30-as évek eleje-közepe a legújabb kori magyar történelem egyik legbonyolultabb időszaka. A gazdasági világválságé (amely nálunk még korábban is kezdődött és tovább is tartott, mint a nyugati országokban), a bethleni konszolidáció összeomlásáé, a jobboldal megerősödéséé, egy sajátos, demokratikus mázzal álcázott és fasisztikus elemekkel átszótt, erősen nacionalista államgépzet működéséé. Másfelől a – legszélesebb értelemben vett – magyar progresszió eszméileg rendkívül differenciált, sőt rétegein, csoportjain belül is ellentmondásos. Még élesebbek természetesen azok az ellentétek, amelyek e progresszió fő irányzatait választják el egymástól. (Gondoljunk csak a legnagyobb és leghévesebb vitákat indukáló népi-urbánus szembenállásra, avagy a szociáldemokrata-kommunista ellentétekre.)

A magyar progresszió nagyobbik része ideológiai-politikai szinképének leginkább szembetűnő jelensége a két szélső politikai pólustól (a szélsőjobboldaltól, illetőleg a kommunista mozgalomtól) élesen elhatárolódó, valamiféle tertium daturt kereső, nagyon is *sajátságos* (mert sokszínű!) *középutasság*. E sokarcú politikai jelenség ugyanakkor voltaképpen néhány fő góc köré vonható össze és egy polgári demokratikus, egy szociáldemokrata „reformista” s egy „paraszti szocialista” társadalomkép *mint perspektíva irányában* helyezhető el.

A fasiszmus németországi győzelme, illetőleg a szocializmus gyakorlatának sztálinizmussá torzult válfaja egyaránt azt a felismerést látszik igazolni a magyar progresszió legnagyobb és szellemi hatásait tekintve is legjelentősebb részében (amit csak megerősít a bukott proletárdiktatúra történelmi ténye), hogy „a magyar élet antiómiái”-nak feloldását szélsőségektől mentes úton, utakon lehet és kell keresni. A „középutasság”, a „harmadik út”, harmadik utasság *ebben az értelemben* és pusztán *önmagában* tehát korántsem minősíthető eleve retrográd eszmének, illetve gondolkodásmódnak. A minősítés árnyalása csakis a konkrét történelmi-politikai helyzet elemzése, és a konkrét esetek, konkrét szerzők konkrét műveinek megítélése nyomán jogosult. Mert hiszen *konzervatív körökben is* fontos szerephez jut a „harmadik út” eszméje: itt is elfordulást jelent a politikai szélsőségektől egy közelebről meg nem határozott *reform* jegyében. Az „aktív, katolikus orgánom” alcímet viselő *Korunk Szavában* írja például 1935. tavaszán *Acsay Tibamér* a következőket: „A közéletnek túlságosan szimplex térképézése volna, ha csupán két világtájat lehetne meg-

különböztetni rajta. Van harmadik irány, harmadik megoldás, harmadik út is (...)" Ez pedig nem más – fejtegeti a cikkíró –, mint a cselekvő, hatékony reform, reformpolitika.

Éppen ez a tömeges reformvárás, reformhangulat az oka annak, hogy Gömbös miniszterelnökségének éveiben olyan divatos politikai jelszavá (és kortesfogássá) válik a reform, és részben ugyanez a várakozás magyarázza, hogy 1935 késő tavaszáig a gömbösi politikai vonalvezetés potenciális (illetőleg tényleges) támogatóivá (vagy legalábbis tárgyalópartnerévé) tudja tenni az ún. „harmadik út” nagyon is sokféle irányzatának, áramlatainak egymástól *markánsan különböző* olyan csoportjait, mint például az említett *Korunk Szava* köré, vagy éppen a népi mozgalom vezéralakjai.

Sajátos „harmadik út” továbbá *A Toll* körének liberalizmusa is. *Király István* mutat rá arra, hogy ez a „harmadik utas, s ezoterikus liberalizmus” együtt emlegetett „mindenfajta kollektívizmust: Lenint, s Muszolinót, a bolsevizmust és a fasizmust. Egyaránt ellenfelének tekintette a hatalmon levő feudalizmust és a hatalmat ostromló néptömegeket, a „mágnást és a dzsentrit” éppúgy, mint a „parasztot és a proletárt’.”

Másfelől viszont egy újabb *sajátos*, mert politikamentes, csak az elvont humánium szintjén létező – „harmadik utat” képvisel a 30-as évek elején – a *Nyugat* is. *Babits* még 1928-ban *Az írástudók árulásában* kifejti ennek lényegét, ama „Világítótorony”-nak a funkcióját, „mely mozdulatlan áll és híven mutatja az irányt.” A „Szellem principiuma” – fejtegeti Babits – mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal irányzataival szemben áll.

„Harmadik útként” értelmezhető persze, a népi mozgalom is (a maga teljességében). Az egyik értelemben *eredetét* tekintve „útkeresés”. *Lackó Miklós* fogalmazásában: „Két ellentétes gyökerű áramlat, egyesült benne: egyfelől a jobboldali radikalizmusból kiábránduló, másfelől a szocialista baloldaltól eltávolodó (...) értelmiség kiútkerése.” De a népi mozgalom leginkább *abban az értelemben* harmadik út –, s éppen ez a tartalom adhat *valódi értelmet* a forgalomnak –, hogy egy polgári, demokratikus (liberális) berendezkedés, illetőleg egy proletárdiktatúrát jelentő szocializmus „között” („helyett”) egy demokratikus, paraszti gyökerű szocializmust vall eszményképül. Azaz: a „harmadik út” fogalma itt már konkrét új társadalmi berendezkedést és annak politikai konzekvenciáit jelenti.

Ez utóbbi három példa is mutatja, hogy a „harmadik utasságnak” nagyon is *különböző vetületei* (politikai, társadalmi, gazdasági, ideológiai, morális, esztétikai stb.) vannak, sőt, nagyon is *különböző szintjei* léteznek. Óvatosan (újra és újra meghatározva az éppen szóban forgó tartalmat) kell tehát bánnunk e sok zavart és félreértést-félremagyarázást megért fogalommal, illetőleg annak vonzataival.

Mindezeket most már Németh László útjára vonatkoztatva. Rögtön tisztázandó, hogy Németh esetében a „harmadik út” megint csak más jelent, mint amely értelmezéseket az eddigiek során vázoltunk. (Ez a „harmadik út” tehát egy „újabb harmadik” út!) 1958-ban ő maga így értelmezi ezt egyik válaszcikkében: „Nagyon helyesen vetted észre, hogy én a harmadik út kifejezést nem használtam, hanem harmadik oldalt

mondtam, s, hogy a harmadik út Röpke-féle képviselőihez, akik különben később alkották meg a fogalmat, alig fűz valami. De harmadik oldal nincs. Egy füzetlapnak két oldala van, az emberi testnek szintén. A harmadik oldal nevet én a *Nouvelle Revue* egy ankétján találtam –, ahol azt épp az akkori politikától való teljes elfordulásra használta valaki (még azt is hozzátette: háttal a köztársaság elnökének), s azt akartam mondani vele a mi Bethlen-rendszerhez és szociáldemokrata politikához szokott gondolkozásunkhoz (sic!), hogy itt valami olyasmire van szükség, amit nem is lehet a meglévő közé betájolni... Elismerem, hogy írói beköszöntés a politikába. De milyen jellemző viszont a politikusokra, s még inkább a politikus írókra –, hogy egy negyedszázadon át, mint valami sem hideg, sem meleg harmadik utasságot, sőt középutasságot hajtogatták.”

Németh László a napi politikától elforduló, politikamentes, elsősorban morális kötelezettségek, másodsorban a történelmi és paraszti gyökeretű magyar szellem hegemoniájának (ámde sohasem monopóliumának!) kívánalmaként hirdeti meg a „harmadik oldalt”. (Szorosan idekötődik a szintén sokat vitatott „mély-magyarág” gondolatköre is, amely már Németh László *legelső* írásaiban megjelenik!)

Erről a harmadik oldalról mondja *Béládi Miklós* a következőket: „Nem lehet a harmadik oldalt mindenestől áttolni a reakció táborába, és azt mondani, hogy ez az oldal a jobboldalról csupán jelszavakban különbözik. A harmadik oldal – úgy ahogyan azt Szabó Dezso magyarságvédelme és Németh László minőségyszocializmusa értelmezte – reális történelmi alternatívát képviselt, a progresszió elemeivel, amelyben alkotóelemként jelen volt a védekező nacionalizmus számos motívuma is. A munkásmozgalmi baloldal és a polgári liberális-radikális baloldal között helyezkedett el, ha baloldalnak nem számított is, demokratikusnak igen, még azzal is, úgy is, hogy ezt a demokratizmust terhelt a 'magyar'-nak mint megkülönböztető kategóriának nyomatékos jelenléte. Alapvető ellentét, a történelmi antagonizmus nem a harmadik oldal és a baloldal között vonható meg, hanem a harmadik oldal és a jobboldal között, lett-légyen ez utóbbi bármilyen színezetű és jellegű.”

Béládi Miklós e történelmi képletét (amely – mint látható – nem minden pontján azonos a Németh László-i definícióval) annyiban egészítenénk ki, hogy ez a sajátos ideológiai töltésű Németh László-i harmadik oldal mindvégig szembenállt (olykor igen élesen) mind a polgári liberális-radikális, mind pedig a munkásmozgalmi baloldallal, illetőleg a neoliberais és szociáldemokrata „harmadik úttal”. (A szembenállás és annak fokozatai – a szóban forgó időszakra vonatkoztatva: a szociáldemokrata mozgalom kivételével – ellenkező irányból is érvényesek voltak.)

Egyre nyilvánvalóbban kiderül most már az alapvető zavar a „harmadik utak” körül. A harmadik út ugyanis „megsokasodik” (miként láttuk). Mert, miközben – például – Németh László ideológiai-eszmei síkon valóban egy sajátos „oldalt” képvisel, ugyanakkor társadalomkép-, jövőkép-értelmezése szerint a napi mozgalom előbb említett ténylegesen „harmadik utas” társadalomátalakító programját is vallja. E paradox helyzetet úgy oldhatjuk fel, ha a „harmadik út” fogalmát csak a népi demokratikus átalakulás jelzésére használjuk (szemben a polgári demokratikus, illetőleg a proletárdiktatúrát jelentő úttal, utakkal); a 30-as évek

politikai programjaira, szellemi-ideológiai áramlataira viszont nem alkalmazzuk a speciális jelzőt. Történetileg is hitelesebb ilyenkor a különböző minősítéssel jelzett „oldal” fogalom használata. Hiszen a politikai alternatívák tekintetében nemcsak három, de *nagyon sok* „út” létezett ebben a történelmi időszakban (több-kevesebb realitással persze), ennél fogva nincs értelme egyikre sem éppen a „harmadik” jelzőt ráragasztani. Illetőleg csak akkor van értelme ennek, ha a megnevezés során a fogalomhoz társítjuk *azt a tartalmat* is (ez viszont a historizálás veszélyét rejtheti magában), ami majd a felszabadulást követő időben a *népi demokratikus* átalakulás útját jelentette (vagy legalábbis kellett volna, hogy jelentse). A történelmi mozgástér *ekkor* ugyanis már valóban nem volt alkalmas arra, hogy *báromnál* több út kínálkozzék.

A NÉMETH LÁSZLÓ-I POZÍCIÓ KOORDINÁTÁI

A fentiek értelmében egészen természetes, nagyon is a kor szülte „út”, „oldal” helyzet, pozíció a Németh Lászlócé, mindazonáltal legalább ennyire sajátos is, egyedi is.

S közel sem veszélytelen, korántsem problémamentes –, hogy egy rész-kérdésben ismét közelebbi dimenziót tegyünk meg vizsgálati alapul. Király István nagyívű akadémiai székfoglalójában, *Lackó Miklós* és *Jubász Gyula* mélyfúrások eredményeire építő eszmetörténeti tanulmányokban, *Sándor Iván* magvas esszéiben, *Grezsa Ferenc* mintaszerűen dokumentált monográfiában (s egyik utolsó Némethről szóló esszéjében maga Béládi Miklós is) figyelmeztetnek arra, hogy ez az alapvetően „életfilozófiai” indíttatású, „kulturkritikai” attitűdöt képviselő eszmei meghatározottság nem mindig képes kellő ellenanyag kitermelésére bizonyos („kulturförlény”-hangsúlyokat tartalmazó) sajátosan nacionalista, s később (megítélésünk szerint inkább csak a 40-es évek elején) a sorskérdéseket „elrasszizálni” is hajlamos tendenciákkal szemben.

Németh László eszmerendszerének *a 30-as évek elején-közepén* teljesen adekvát megfelelője a maga választotta helyzet, a maga szabta „oldal”. Ide vezetik – és persze, tisztítják is – az irodalmi élet belső törvényei, eseményei is. Közismert tényeket és megállapításokat sorolhatnánk most fel, részben Németh László önéletírásaiból, részben a pálya e szakaszát és annak előzményeit vizsgáló irodalomtörténészek valóban kitűnő tanulmányaiból; a legkorábbiaktól (*B. Nagy László*, Béládi Miklós, *Vekerdí László*) a legfrissebbekig (*Kocsis Rózsa*, *Grezsa Ferenc*, *Sándor Iván*, *Cs. Varga István*, *Zimonyi Zoltán*, *Füzi László* és mások). Ezúttal azonban csak néhány mozzanatra, hangsúlyra hívnánk fel a figyelmet.

A tárgyalt korszak rendkívül kényes és érzékeny szellemi egyensúlyát (vagy éppen egyensúlytalanságát) mi sem jellemzi hívebben, mint az a már-már modellérvényűnek, törvényszerűnek is nevezhető jelenség, hogy a *Tanút* megteremtő Németh Lászlót 1933-ban néhány hónap leforgása alatt a magyar szellemi élet három legszínvonalasabb, de egymástól oly különböző karakterű és részben szellemiségű folyóirata, mint a *Korunk*, a *Nyugat*, és a *Magyar Szemle* szinte egymást túllicitálva, „közösíti ki”. A *Korunk* eljárása könnyen lenne magyarázható annak akkor még erősen doktrinér, dogmatikus irányvonalával (Némethben az olasz fasizmus egyik hazai képviselőjét látja); érdekesebb azonban (és jellemzőbb is) a Babits, illetőleg a *Szekfü* szellemiségét hordozó *Nyugat*

és a *Magyar Szemle* élesen elutasító reakciója. (A *Nyugat* kritikáját maga Babits írja, s a *Magyar Szemlé*nél a Németh védelmében írandó cikk szerzőjét Szekfű elutasítja.)

Németh László *Tanú* előtti kritikai működése mindig is korlátok között, szerkesztői felügyelet mellett zajlott: a *Protestáns Szemle*, a *Nyugat*, a *Napkelet*, az *Erdélyi Helikon*, majd ismét a *Nyugat* (közben egy cikk erejéig a *Társadalomtudomány* és egy ifjúsági lap, Az *Erő*); többé-kevésbé tehát mindvégig konzervatív (vagy legföljebb „liberális konzervatív”) közegben. Népiségének gyökerei is – miként erre Lackó Miklós rámutatott – konzervatív irányból táplálkoznak. Az „elvárási horizont” tehát – H. R. Jauss terminológiájából kölcsönözve – más jelenségekhez van igazítva, mint, amit majd a *Tanú* jelent. (Ez a „más”-élmény természetesen feltűnik a *Tanú* pártjára állóknak is, ők viszont éppen ezért, ezért a másságcért állnak – nagyon lelkesen – mellé.).

Németh László e szerepvállalása – *Gulyás Pál* 1932-es érzékeny és találó elemzése világosan rámutat erre – alkati sajátosság: élet és vállalkozás teljes azonossága. Ez az, ami rendre tagadja az „ismert tapasztalatokat”, ez az, ami „horizontváltozást” hoz létre. S nemcsak a *Tanú* elindításával, de utána is, folyamatosan, évekig – Jauss képletével szólva –, „ismert tapasztalatok tagadásával, vagy először kimondott dolgok tudatosítása révén” számos művében, illetőleg teóriájában, gondolatában. Olyanokban, mint például a „minőségiszocializmus” eszméje, a *Sznobok és parasztok*, az asszimiláció és a zsidókérdés szövevényeiben elfoglalt álláspontja, az *Ember és szerep* leplezetlen „kibeszélései”, részvétele az *Új Szellemi Frontban*, szerepe a *Magyar Rádió*nál, és a *Válasz* alapításában, a *Magyarság és Európa*, a *Magyarok Romániában*, viszonya Szekfű Gyulához – tehát végig az egész *Tanú*-korszakon.

A Németh László-i gesztus: a *Tanú* útjának a vállalása tehát nem pusztán egy a korabeli számos lehetséges „út” közül, de *egyszersmind* szembefordulás is a szinte dogmatikussá merevedett néhány fő centrum köré csoportosuló hazai irodalmi és szellemi értékrenddel, közvéleménnyel, s persze, a jobboldali ideológiával is. A Babits vallotta „Világítótorony”-heroizmussal éppúgy, mint a fasizmus olasz és német válfájával (s azok lecsapódásaival), de – miként jeleztük már –, szemben a polgári liberális-radikális, valamint – legalábbis részben – a nemzeti radikális törekvésekkel is. S végezetül: szemben a marxizmussal s a marxista munkásmozgalom gyakorlatával. A kiválás, a kivonulás tehát nem pusztán elszigetelődés-elszigeteltség, hanem örökös harc, védekezés és támadás is: végül is csak a népi mozgalom irányában maradnak meg, illetve fejlődnek ki éltető kapcsolatai. (Jóllehet e táboron belül is permanens harcban áll például *Féja Gézával*, s egy – nem is kis – ideig legfontosabb barátai: *Gulyás Pállal*, majd *Illyés Gyulával* is megszakad a kapcsolata.).

NEMZEDÉKI TETT? „LUTHERI CSELEKEDET”?

Cs. Szabó László 1941-ben a Németh László vállalkozását általánosabb érvényűvé tevő fő motívumot a nemzedéki kiválásban jelöli meg. „Németh László erőszakos kiválása – írja Cs. Szabó – jelkép volt. Ebben az időben tört át igazán az új nemzedék, akár Németh László pártján állt, akár nem. Barát és ellenség helyett egyaránt ő a jelkép. A

húszas éveket még az Ady-kortársak jegyezték. A harmincas évtized már a kilencszázados évjárat birtoka. Az új birtokhatárt, a nemzedékváltást Németh László kiválása jelölte ki. Nem tehetett másképp. Ha nem vállalta volna el a lutheri szerepet, a sors mást keresett volna rá.”

Talán nem érdektelen azonban azt is megemlíteni, hogy kérdéses: a „sors” vajon tényleg *talált* volna-e másvalakit erre a szerepre? Hiszen Németh kitörése után riasztóan magára maradt: vállalkozásában *senki* nem áll mellé nemzedéktársai közül. Úgy véljük, talán mégis hitelesebben hangzanak ezzel kapcsolatban Németh László szavai (Gulyás Pálhoz írt egyik levélben): „*Nem volt, aki helyettem megcsinálja.*”

Éppen innen közelítve véljük fölöttébb találónak *Csoóri Sándor* „első közelítését” Németh Lászlóhoz, a *Tanú* születéséhez: minthogy ő elsősorban az *eretnek* vonást emeli ki: „A Tanú a mindenkori magyar irodalom eretnksége! Lutheri cselekedet, nem az ördöghöz vágott tintatartó, hanem a wittenbergi városkapura kiszegezett kilencvenöt tézis!”

Cs. Szabó – summázatában persze sarkított – értékelését alighanem döntően befolyásolta egy életես-zemléletes közjáték: az 1935-ös nemzedékvita Babits és *Halász Gábor* között a *Nyugat* hasábjain. Halász Gábor határozott „birtokhatár” kijelölése megrendíti Babitsot. Halász szerint az új nemzedék számára Babitstól a babitsi „életpéldán kívül semmi sem következik”, „sem dogma, amit vállalnunk kell, megvan a magunké, sem tanítás, amit átveszünk, vagy megtagadunk, megkapjuk ezt másoktól (...)” Válaszában Babits görcsösen bizonygatja az ő (tagadhatatlan és megmáshíthatatlan) szellemősi szerepét, sőt, mi több: Németh Lászlót is saját szellemi teremtményének tartja. Halász Gábor szellemiségét sem érzi magától idegennek: „Még mondatainak hangsúlyával is – így Babits –, mintha olykor az én mondataimat idézné. Akárcsak az a másik irodalmi, 'vezére' nemzedékének, aki néhány év óta szinte minden írásában egy kicsit engem támad és 'revideál' oly különös dühvel, amely már igazán megisztel” (...) Halász Gábor azonban hajthatatlan, s a már bekövetkezett tényekre utalva, jelenti ki: „A szakadás elkerülhetetlen, ha nem is akarjuk megtagadni a mintát; vagyunk, tehát másképpen vagyunk”. S jöllehet, Babits is közli még viszontváltását: ellenérvei itt már erőtlenek. Ami persze, mégis inkább Babits igazát támasztja alá a nemzedékvitában: a 30-as évek elején kibontakozó legkarakterisztikusabb. mozgalom, a népi mozgalom sokkal inkább eszmei-politikai jelenség volt, semmint nemzedéki. Illyés Gyula 1934-ben úgy látja, hogy éppen a néphűség, a parasztság felé fordulás mint közös karakterjegy *tehetné* nemzedékké a fiatalokat (Székfü megnevezésével: a „harmincéveseket”). Mert hiszen –, miként erre a kortárs *Fejtő Ferenc* is fölfigyelt – a nemzedékarculat, a nemzedék-él csak közös eszme, közös élmény nyomán, azt föltételezve alakulhat ki. Halász Gáborék nemzedéke viszont – erre Babits is rámutat – nem csinált „forradalmat”, így hát igazán nemzedék sem lehet.

Annál inkább csinált „forradalmat” Németh László!

Az is tény, hogy 1932 végétől 1934 elejéig hiába ajánlja fel – nem is egyszer – legkiválóbb nemzedéktársainak a *Tanút* mint közös vállalkozást – senki nem vállalja a vele való munkát. Tagadhatatlan persze: Babits tekintélye óriási, szerepe, a Bamgarten-kuratóriumban meghatározó. Némethtel szövetkezni, s vele egy úton járni (még inkább: egy utat végigjárni) roppant fegyelmet, elszánást, és alázatot követelne bár-

kitől is. Találóa állapítja meg később, már a *Tanút* búcsúztató kis cikkében *Gombos Gyula*: „az ifjúság közönyös marad, az öregek pedig gyorsan és ügyesen „elszigetelik!”

A legfontosabb, a mérvadó szellemi körök, szellemi központok ítélete szerint Németh László egyébként is *céhen kívüli*. Deklaráltan nem tartozik semmiféle csoporthoz, irányzathoz, áramlathoz (ő maga a népi írók csoportosulásától is elhatárolja magát, nem is szólva a népi szociográfusokétól, elhárít magától mindennemű „vezér”, „vezető” szerepet), *egyedül önmagát* képviseli. Sőt, nemcsak céhen kívüli, de bizonyos akusztika szerint „dilettáns”, „kontár” is! Babits nyilvánosan is közli ebbéli véleményét, *Molnár Erik* a dialektikus materializmus mibenlétéről oktatja ki, Szekfű lekicsinylően vélekedik magyarságtudományi koncepciójáról, s mint vezető történész – miként ez később ki is derül – koránt sincs elragadtatva Németh László történelmi okfejtéseitől. A *Gou-dolatban* a szerkesztő, *Nemes Lajos* minősíti – dilettánsnak.

Németh viszont – megírva az *Ember és szerepet* – akarva és akaratlanul is, visszavág sok sérelemért, sőt – közvetett módon – kirobbantja a népi-urbánus vita első összecsapását is.

Látnunk kell továbbá azt is (s ez is növeli a bizalmatlanságot vele szemben), hogy a Németh-publicisztika 1933–34-es termésének némely darabjában nagyon is vitatható a „forradalom” fogalmának a használata, úgyszintén vitatható a faszizmus jelenségeinek *fogalmi és történelmi* megközelítése és értelmezése. Ide tartozik az is, hogy a „fajiság” kérdésében úgyszintén komoly erőpróbát jelent eljutni a Németh-féle felfogás lényegéhez, mibenlétének tisztázásához. Elsősorban ezek a (politikai különbségeket is takaró) jelenségek magyarázzák, hogy (a fentebb körvonalazott szellemi góccok orgánumai mellett) a nagyrészt zsidó származású polgári liberális-radikális körök is (elsősorban persze a politikai nézetkülönbségek élessége miatt) gyanakodva, sőt kifejezetten ellenségesen tekintenek Németh Lászlóra, *Tanú*-korszakbeli működésére.

A fontosabb magyar progresszív szellemi és politikai irányzatok közül – a népi mozgalmat természetesen most nem számítva – végül is csak a szociáldemokrata-szocialista mozgalom egyes jeles képviselői (például *Bresztovszky Ede*, Fejtő Ferenc, Vas István) mutatnak jóindulatú figyelmet és toleranciát a Németh László-i törekvések iránt, 1932 és 1936 között Némethnek tehát nemcsak egyedül, magára utaltan, hanem többnyire és jórészt ellenséges közegben is kell működnie. Csak 1936–37-ben enyhül ez a szellemi nyomás vele szemben, ami elsősorban a népfrontos politika előtérbe kerülésének, másfelől Németh két regényének, a *Gyász*-nak és a *Bűnnek* köszönhető.

Így azután a *Tanú* tizenhét füzete (több mint 1200 nyomtatott oldalon) nemcsak szellemi produktumként, de emberi és morális vállalkozásként is igen jelentős a magyar irodalom történetében kétségkívül páratlan teljesítmény.